

Әдебиятлар

1. Каримов А. «Шәръяр» дәстаны хәм оның туўысқан халықлар фольклоры менен байланысы. // «Әмиўдәрәя» №4-5, 1992; Мақсетов К. «Шәръяр» дәстанының тили ҳаққында. // Вестник Каракалпакского Филиала АН Уз ССР, 1960, №2; Нурмухаммедов М.К. Сказки А.С.Пушкина и фольклор народов Средней Азии. -Ташкент: «Фан», 1983; Сағитов И.Т. «Шәръяр» дәстаны ҳаққында. / Совет Каракалпакстаны. 5-ноябрь 1959, №213; Срашова Г. «Шәрияр» дәстанының вариантлары ҳаққында. // Каракалпакстан мугаллими. 2000, №3-4; Срашова Г. Ертектен дәстанға шекем. // Каракалпакстан мугаллими. 2001, № 1-2.
2. Кожуров О. Шығармалары. -Нөкис: «Қаракалпакстан», 1988.
3. Мақсетов К. Каракалпак халқының көркем аўызеки дәретпелери. -Нөкис: «Билим», 1996.
4. Сағитов И. Каракалпак халқының қахарманлық эпосы. -Нөкис: «Қаракалпакстан», 1988, 39-б.
5. А.Пахратдинов. Каракалпак халық дәстаны «Шәрияр». Алғы сөз. -Шәръяр. Каракалпак халық дәстаны (Қуламет жыраў варианты). -Нөкис: ҚКМБ, 1959; И.Юсупов. «Шәрияр»дың русша аўдармасына алғы сөз. (В краю старинных сказаний). -«Сказание о «Шәрияр» в переложении С.Северцова, 1971.; Каракалпак фольклоры. көп томлық, XIII том. «Шәрияр». Каракалпак халық дәстаны. Өтенияз жыраў варианты (жазып алған К.Мақсетов) хәм Қуламет жыраў варианты (жазып алған Ә.Шамуратов). Текстлерди баспаға таярлап, алғы сөзлер менен жыраўлар ҳаққындағы мағлыұматларды жазған хәм сөзлик дүзген К.Мақсетов. -Нөкис: «Қаракалпакстан», 1984.

РЕЗЮМЕ

Мақолада бошқа халқларда бұлмаған қарақалпақ халқининг миллий достони «Шәрияр» достонининг жанр хусусиятлари ҳақида фикр билдирилган. Магистрант қарақалпақ фольклориде ушбу масала бүйича айтылган фикрларни киёслаган ҳолда достон сюжетли асар ёки ижтимоий-маиший достон эмаслигини, балки мифик-эртәк шаклидаги асар, дегән хулосаға келган.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются жанровые особенности каракалпакского народного эпоса «Шәрияр», которому нет аналога у других народов. Автор статьи сопоставляет мнения по данному вопросу в каракалпакской фольклористике и приходит к заключению, что данный эпос не является социально-жизненным эпосом и произведением с сюжетом извне, а представляет собой мифологически-сказочное произведение.

SUMMARY

The article deals with the genre peculiarities of the Karakalpak folklore epos «Shariyar», the other peoples don't have the analogy to it. The author of the article compares different points of view on this issue in Karakalpak folklore and comes to the conclusion that this epos is neither social-realistic, nor a work with an external plot, but it is a mythologic-fairy tale work.

ПУБЛИЦИСТИКАНЫҢ ЖЕККЕ МЕТОДЛАРЫ

(1-мақала)

Т.Ж.Машарипова - үлкен илимий хызметкер-излениўши

Мырза Улыбек атындағы Өзбекстан миллий университети

Таянч сўзлар: публицистика, газета, журнал, методлар таснифи, диалектика, рефлексия, Ўзбекистон, Қарақалпағистон.

Ключевые слова: публицистика, газета, журнал, классификация методов, диалектика, рефлексия, Узбекистан, Каракалпакстан.

Key words: publicistics, newspaper, journal, classification of methods, dialectics, reflexion, Uzbekistan, Karakalpakstan.

Дәретиўшиликтиң ҳәр бир тараўы жалпы улыўмалық (всеобщий), улыўма (общий) хәм жекке (частный) методларға ийе. Барлық тараўлар ушын жалпы метод – бул диалектика. Хәр бир тараўдың өзиниң улыўма методы бар. Публицистика ушын буны биз актуаль ғалабалық экспрессив жәмийетлик рефлексия деп сыпатлаймыз. Жекке методларға келсек, публицисттиң дәретиўшилиқ мүмкиншиликлери шексиз болғанындай, олардың түрлерин санап ақырына жетиў қыйын, демек оларды тек илимий жақтан шәртли түрде ғана келтириў мүмкин. Әмелиятта жекке методлар бир-бири менен тығыз байланыслы болады. Себеби, публицистикалық шығарманы дәретиў усыллары түрлише, олардың айырым түрлерин таңлаў хәм қолланыўдың түрли-түрлилиги публицисттиң шеберлигине байланыслы.

Мақаламыздың дүзилиси тәртибинде жекке методларға улыўма сыпатлама берип тийкарынан, Қарақалпакстан баспа сөзи әмелиятынан мысаллар келтиремиз.

Публицистиканың төрт мәнисиниң ҳәр бириниң, бириншиден, өз методлары бар; екншиден, ҳәр бир түсиникке тән методлардың өзи ишки классификациясына ийе. Бул пикир басқа категорияларға да тийисли болып, усы параграфта өзиниң сәўлелениўин тапқан.

Биринши мәнисине публицист өзиниң шығармасына публицистикалық сыпат берийдиң түрли усыллары киреди. Тап усындай усыллардан пайдаланыў шығарманы публицистикалық шығарма етеди. Сондай-ақ, ортаға тасланып атырған мәселени жанлы, актив түрде көрсетиў хәм таллаў усыллары. Шығармаға публицистикалық характер бериўге теманы өткир тәризде баян етиў, динамикалық формада сүўретлеў методлары жәрдем береді. Аудиторияның дыққатын тартыў ушын шығарманы керегинше эмоциялар менен байытыў усыллары бар. Тап сол сыяқлы материалға публицистикалық характер бағышлаў мақсетинде машқаланың актуальлығын көрсетиў, талкыланып атырған сораўларды бирәз кескинлестириў хәм т.б. усыллар бар.

Публицистиканы дәретиўшилиқ түри сыпатында түсиниў–хәзирги ўақытта усы тараў теориясында кең тарқалған көзқарас. Публицистикалық көзқарас дәретиўшиликтиң басқа түрлеринен өз мақсет хәм ўазыйпалары, автордың позициясы, топланып атырған фактлар, шығарманың тили хәм стили менен парықланады. Публицистика дәретиўшилиқ түри екен, шығармада тиккелей өз сәўлесин табатуғын бундай дәретиўшиликтиң усыллары күтә көп. Бундай дәретиўшиликтиң ҳәр бир этапы –шығарма ушын тема таңлаў, мағлыұматлар жыйнаў, оларды қағазға түсириў, текст үстинде ислеў хәм баспаға таярлаў – өз методларына ийе. Булардың ҳәр бир басқышы, усыллары,

өзиниң ишки классификациясы бар. Мәселен, дәретиўши тәрәпинен барлықты публицистикалық позиция жәрдемінде билиў методлары, турмысты публицистикалық тәризде үйрениў усыллары, халықтың дәртине шерик болыў, жат иллетлерге бийпәрўа болмаў хәм т.б.

Публицистикалық формада жазылған текстлер де оның әхмийетли мәнилеринен бири. Оның өз текстлерин арнаўлы, өзине тән мазмун хәм формада жазылыўының мүмкиншиликлери шексиз. Мәселен, автор тәрәпинен шығарма ушын фактларды таңлаўдың өз методлары бар. Ол биринши дус келген мағлыұматларды ала алмайды, себеби ўазыйпа әпиўайы бир материал жазыў емес, ал публицистикалық текст дәретиў. Буның ушын ол кең жәмәеттиң дыққатын өзине тартатуғын, көпшилиқ ушын қызықлы болған, адамлардың мәплерине хызмет ететуғын текстлерди таярлаў усылларын таңлаўы зәрүр.

Демек, публицистиканың социаллық институт сыпатында жәмийет турмысын сәўлелендириў хәм оған тәсир етиў жоллары оғада көп. Бундай мүмкиншиликлерди толық классификациялаўдың илажы жоқ. Бизге белгили, жәмийетлик институтлар материаллық, шөлкемлескен) хәм материаллық емес болады. Материаллық жәмийетлик институтларға министрликлер, комитетлер, шөлкемлер, партиялар, мөкан пуқаралар жыйынлары, шаңарақ хәм т.б. киреди. Материаллық емес жәмийетлик институтларға үрп-әдетлер, миллий мийраслар, салт-дәстүрлер киреди. Миллий баспа сөзде тез-тез жәрияланып туратуғын тема – Қарақалпакстанда қызларды алып қашыў – советлер дәўиринен қалған унамсыз характерге ийе болған жәмийетлик институт, яғнай, қыз алып қашыў институты.

Журналистика хәм публицистикаға келсек, егер журналистика материаллық жәмийетлик институт болса (себеби, оның қурамында материаллық структуралар, редакциялар, информация жеткерий каналлары бар), публицистика материаллық емес институт есапланады, себеби, ол тек шығармалардың арнаўлы мазмуны хәм формасында өз көринисин табады. Қарақалпакстан Республикасы «Қамолот» жаслар жәмийетлик хәрәкети» Кеңесі баслығы Абат Дәнияровтың «Ешлар қамолы – Ватан иқболи» [1] сиясий публицистикалық мақаласында қарақалпак жасларының улыўмаластырылған сиясий образы бар: «Кәсип-өнер колледжлери хәм академиялық лицей питкерийшилери арасында болып өткен «Мениң бизнес идеям» таңлаўында үш мың жети жүзден аслам ул-қызларымыз қатнасты. Таңлаўдың Қарақалпакстан Республикасы басқышында жетпис, мәмлекетлик басқышында болса он қатнасыўшы өз шеберлигин көрсетти.

Олардан биреуі жеңімпаз болса, үшеуі диплом менен сыйлықланды».

Өзбекстан жазыушылары, журналистлери аўқамының, кино ғайраткерлери бирлеспесиниң ағзасы Алп Султанның «Хақықый әдиллик жаршысы болайық» [2] публицистикалық эссесинде автор инсанның руўхый дүньясына илимий-публицистикалық сыпатлама береді: «Руўхый әлем, мәнәуий барлық – жәмийет хәм инсан өмириниң ең әхмийетли тәрәплеринен есапланады. Ол жәмийеттиң раўажланыўының барлық тараўларында жүз берип атырған процесслер менен өз-ара байланыслы. Жәмийеттиң руўхый турмыс шеңбери оғада кең, оның мазмуны терең, формасы хәр кыйлы. Руўхый турмыс инсан ақыл-ойы хәм пикириниң бәрше тармақларын, жәмийет тәрәпинен топланған мәдениї байлықларда өз сыпатын тапқан жетискенликлерди, сана түрлерин, адамлардың идеяларын, олардың көзқарасларын, әдеп-иқрамлылығын, кулласы, пүткил руўхый әлемин қамтып алады. Идеялар, көзқараслар, теориялар, изертлеўлер, концепциялар, тәлим-тәрбия системалары, диний хәм көркем образлар, жәмийетлик нормалар, ыызам хәм қағыйдалар, пәндиў-насиятлар, көрсетпелер, режелер, дәстүрлер – инсан ой-пикириниң мийўелери». Буннан инсанның ақыл-санасының жетилисиўиниң көп әсирлик жемисин көз алдымызда сәўлелендире аламыз.

Газета-журналларда Қарақалпақстан Республикасының образы көз алдымызда елеслейтуғын мақалалар да жәрияланып турады. Бирақ бундай образды жаратыў хәр қандай журналисттиң қолынан келе бермейди. Лекин Қарақалпақстан халық шайыры Г.Матякупова сыяқлы публицистлер буны әмелге асыра алады. Автордың «Үстирт – келешегимиз тийкары» жол очеркинде [3] бүгінги Қарақалпақстанның рефлексиясы бар: «Жолымыз Хожели районының орайынан өтер екен, ғәрәзсизлик жылларында районының келбети және де жасарып, халықтың социаллық турмысы ушын зәрүр болған барлық имканиятлардан пайдаланып атырғаны көзге тасланады... Хожелиден өтип, Қанлыкөл районына кире беристе атызлардың шетиндеги бағларда алмалары ағарып көринип атырған әжайып көринислер басланады. «Азат жап» жағаларында жаңадан бой көтерген үлги жойбардағы жайлар дыққатыңызды тартады».

Публицистика функциялары бир қатар жәмийетлик ўазыйпаларды атқарады. Бириншиден, автор өз аудиториясы менен дәслеп байланыс орнатып, оны пүткил материал даўамында сақлап турыўы керек, болмаса шығарма оқымай қалады. Публицистикалық дәрәтиўшилиқ пенен шүғылланып қиятырған авторлар бундай конкрет методлар зәрүрлигинен жақсы хабардар. Атап айтқанда, шығарманың басында өзіне дыққатты тартатуғын жарқын образ яки цифр, жәмийетлик хәдийсе яки көркем детальды келтириў пайдалы болар еди. Буннан кейин публицисттиң ўазыйпасы – усы қызығыўды пүткил шығарма даўамында сақлап турыў. Демек, шығарма даўамында тәкирарланып туратуғын хәм аудиторияның дыққатын кемейтпейтуғын мағлыўматларды келтириў усылларынан пайдаланыў автор ушын тәбийий ҳалат.

Турмыс шынлығын тиккелей ўирениў методлары қанша көп болса, публицистлер олардың көпшилигин өз шығармаларында пайдаланады. Кең планда когнитив усыллар – билиў хәм сәўлелендириў, индукция, дедукция хәм аналогия, анализ хәм синтезлерден, қысқасы, илимий методлардан ибарат. Бирақ бул усыллар шығармаларда бөлинип кеткенде олардың саны шексиз болады хәм олардың жәрдемінде аудитория теманы, проблеманы, идеяны, қахарманды, оның этирапындағы адамларды, социаллық жағдайды, халық тәшўишлерин хәм т.б. билип алады, танысады. Публицистиканың когнитив усыллары аудитория ушын жуўмақ шығарыўдың ең исенимли жолы, себеби адамлар билмесе, исенбесе, автор ушын зәрүр жуўмаққа келмейди. Бул «Хуррият» газетасының хабаршысы Ф.Абдуллаеваның «Әжайыбатты алыстан излемен» [4] корреспонденциясында көринеди. Корреспонденция илимий бақлаўдан басланады: «Қәнигелердиң анықлаўына қарағанда төрт-бес жасар бала күн даўамында төрт жүзден аслам сораў беріўи мүмкин екен. Бундай пайытта оған илажи болғанынша дурыс хәм анық жуўап қайтарыў керек». Демек, буны ата-аналар ушын ең тийимли мәсләхәт деп есаплаў мүмкин.

Әсиресе, аналитикалық хәм сын материалларға айрықша әхмийет беріў орынлы. Журналистлердиң аўыр мийнетин ардақлаў хәм қәдирлеўде бундай мүнәсибәт үлкен роль ойнайды. Соның менен бирге, әйне усындай материалларда

тасланған мақалаларды шешиў ушын жәмийетшиликтиң итибарын қаратыўға да әхмийетли үлес қосады.

Рефлексия мәселесине келгенде айтыў керек, хәр бир мақалада усы материалдың объекти хәм предметиндеги шөлкемлер, жекке адамлар хәм олардың арасындағы мүнәсибәтлер сәўлелендириледі, рефлексияланады. Соның ушын хәр бир публицистикалық шығып сөйлеўдиң өз рефлексиясы болады, гүллән публицистикалық шығармалар жәмийетлик рефлексияны сәўлелендиреди. Мәселен, сол сыяқлы хәр бир хабар, есап, репортаж хәм интервьюдиң өз рефлексиясы болады. А.Жумашев пенен А.Сапарниязовтың «Илимге бағышланған өмир» очеркинде [5] академик С.Камаловтың Қарақалпақстан илиминде тутқан орны рефлексияланған, яғный сөз етилген.

Қарақалпақстан баспа сөзинде жәрияланған мақалаларда еки қайтара рефлексия методы да ушырасады. Илим кандидатлары Қ.Сапаров хәм А.Ембергеновтың «Устаз жолы» газетасында «Шайырдың жол жазыўлары» [6] публицистикалық рецензиясы жәрия етилди. Мақала белгили жазыўшы Алпысбай Султановтың «Жоқары журтлардағы қарақалпақлар» темасындағы жол очеркери китабына бағышланған. Биринши рефлексия – китаптың өзінде қарақалпақлар турмысының сәўлелениўи. Екинши рефлексия – рецензияда усы турмыстың қалай сәўлелендирилгениниң анализи. Рецензияда сондай сөзлер бар: «Ал «Бухаралы қарақалпақлар», «Ферғаналы қарақалпақлар» деп аталған жол жазыўларында улыўма қарақалпақларға, соның ишинде жоқары журтлардағы қарақалпақ милетине тән уллы адамгершилиқ пазыйлетлер көркем әдебий тилде өз сәўлелениўин таўып, публицист-жазыўшының шеберлиги арқалы талғампаз оқыўшыға жетип барды. Автордың бул жол жазыўлары хәр қыйлы жыллары «Еркин Қарақалпақстан» газетасы хәм «Әмиўдәрәя» журналы бетлеринде жәрияланған көлемли публицистикалық мақалалардан ибарат».

Публицистиканың улыўма рефлексиясы конкрет матери-алларда бир қатар локаль рефлексияларға бөлинип кетеди. Бундай турмыслық хәдийсени «Ардақлаў–2014» сыйлығы-ның «Жылдың ең жақсы радиожурналисти» номинациясы жеңімпазы Н.Бегимова жақсы анлай билди. Өзиниң «Устазлардан тәлим алған устаз» сүўретлемесинде [7] радиожурналист мақаланың бас қахарманы Нийетбай Жәримбетовтың, соның менен бирге оның мұғаллими Разия Нийет-туллаеваның устазлық мийнетин, оқыў-тәрбия системасында жәмийеттеги орнын көрсете алды.

Публицист өзиниң идеялары кең жәмийетшиликке жетип барыўы ушын түрли формалар жәрдемінде оқыўшы менен контакт орнатыў жолларын излейди. Буның ушын оның мүмкиншиликлери күтә кең: жарқын фактлар, унамлы салыстырыўлар, әхмийетли пикирлер хәм т.б. Аудитория менен контакт орнатыўға көрсетиўшилиқ (демонстрациялық) усылы жақсы жәрдем береді. Буларға публицистикалық мұрәжат етиўлер, анықланған фактларды баспа сөз бетлеринде ашықтан-ашық талқылаў, есте қалатуғын, жарқын образлардан пайдаланыў усыллары хәм басқалар киреди. «Ўзбеккино» миллий агентлигиниң бас қәнигеси Д.Турдыбаева ўилениў тойларына публицистикалық шолыўда усы көрсетиўшилиқ методнан пайдаланған: «Айырым «жаңалықларды» көрип, жағанды услайсаң. Желке-билеклери ашық, узын жасалма тырнақлар-кирпиклер менен бет-жүзине сүртилген артықша бояўларға көзимиз ўиренип кеткен есабы. Бирақ келин-күйеўлердиң тойхана сахнасына шығып «вальс»ке түсиўлери, келинлердиң той тамам болғаннан кейин ақырында гүлдәстелерин досларына ылақтырыўын көрип, не деринди билмей хайрансаң» [8]. Әлбетте, бул бүгінги тойларымыздың көриниси. Буннан жасларымыздың миллий мәдениытымызды писент етпей, түрли халықлардың үрп-әдетлерин қабыл етип атырғанынан тәшўишлениўди көремиз.

2015-2016-жылларда «Ислам мәмлекети» терроршылық ҳәрәкети мәселеси пүткил дүнья бойлап бир қанша актуальласты. Бул процесстен Қарақалпақстан да шетте қалмады, усы темаға бағышланған мақалалар баспа сөзде жийи-жийи жәрияланбақта. Оқыўшыларға мұрәжат усылынан Тақыятас политехника кәсип-өнер колледжи директоры Қ.Құрбаниязов нәтижелі пайдаланды. Ол өзиниң «Сергеклик – дәўир талабы» [9] мақаласын төмендегише шақырық пенен тамамлаған: «Егер баланың кеўлине жол таба алмасақ, оның санасында идеялық бослық пайда болыўына жол қойсақ, бул жағдайдан хәр қыйлы жаман нийетли адамлар, экстремистлик топарлар өзлериниң

кара нийетли мақсетлерин әмелге асырыўда пайдаланыўы мүмкин. Усындай жағдайлардың алдын алыў ушын биз оқыўшы жаслардың нелерге қызығатуғынын анықлап, олардың диний көзқарастарын илимий тәрептен үйренип, олардың бузғыншы идеяларға емес, жәмийет раўажланыўына үлес қосыўдай ағла мақсетлерге бағдарлаўымыз тийис». Хәзирги дәуир соны талап етип атырғаны ушын шақырық усылынан пайдаланыў артықмашлық етпейди.

Экспрессив методлардың тийкары эмоциялардан нәтижелі пайдаланыўдан ибарат. Булар – пафос, сүўретлеў-көркемлеў усыллары, юмор-сатира хәм т.б. Дөретиўшы қанша қабилетли болса, оның еркиндеги экспрессив методлар да сонша көп болады. Мәселен, көркем-өнер таныўшы У.Өтегенова «Өмири фильмдегидей» [10] деп аталған публицистикалық сүўретлемесинде хәрәкетшендик усылын қолланған: «Өлип баратырған Арал темасы көплеген художниклерди бийпәрўа қалдырмады. Бул апатшылық көплеген авторлардың картиналарында хәр қыйлы түрде өз сәўлелениўин тапты. Жалғас Абатов та усы темаға бағышланған қатар картиналар дөретти, оларға өз ишки-сезимлери хәм толғанысларын белгилі бир колорит хәм композицияларын кист жәрдеминде көрсетиўге еристи. Бирақ бундай жумысларды орындаўда хәр бир художниктиң өзиниң манерасы бар. Жалғас өзиниң эмоциясына, сезимлерине садық қалып бул полотноларда улыўмахалықлық ортақ дәртти көрсетиўге хәрәкет етти». Бул қатарлардан тәсирленген оқыўшыда художниң пенен бирге Арал тәғдирине жаны ашып, тилеклеслик сезимлери оянады.

Муғаллимди аналар қатарында тәрииплеў Қ.Бегниязованың «Мың балалы ана» портрет очеркинде [11] жақсы сәўлеленген. Очеркте автор Нөкис қалалық 12-санлы мектептиң математика муғаллими Замира Палекееваның өмири хәм устазлық хызмети өзиниң перзентлери хәм оқыўшыларына аналық меҳри менен уласып атырғанын тәсирли тил менен жеткерип берген.

Алп Султанның «Жаслығымдағы сүйиклиме – Ташкент тақиялы қызға хат» эссе-новелла жанрында жазылған журнал макаласында көплеген күшли публицистикалық мұражатлар, экспрессив стиль бар: «Студент гезимде бул сенің менің менен түскен сүўретиң еди, Рахийма! Басында Ташкент тақия, өзине жарасықлы узын қос бурымың, сары шайы көйлегің, менің қасымда гүлдей болып жарасып турғаның есинде ме?! Хәттеки, сүўретши қәрис киси «бир-бириңизге не деген жарасықлы хәм ылайықлысыз-әй!» деп таңланып еди сонда. Соң сүўретти алыўға келгенімде төрт дана орнына сегіз дана етип, ярымын бийпул шығарып берди хәм бизлерге бахыт тиледи. Кейин...кейин сен қайда кеттиң, ал мен қайларда қалдым?!» Бул усыл өзін толық ақлайды, себеби хәр қандай сезимтал оқыўшыны бийпәрўа қалдырмайды.

Аксиологиялық усыллардың бүгинги миллий журналистикамыз ушын әҳмийети күтә жоқары. Өзбекстанға информация эсирі кирип келиўи менен мәмлекетимиздеги информациялық жағдай кескин өзгерип кетпекте. Күшли коммуникациялық қуралларға ийе болған мәмлекетлер аянбастан Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халқына өз турмысы хақында хәм өз қәдириятларын улығлаўшы информация тасқынын жеткерип бермекте. Жас әўлад буларға мұдамы төтепкі бере алатуғынына кепиллик жоқ. Соның ушын миллий қәдириятларды үгит-нәсиятлаўшы хәм оларды кең жәмийетшиликке жеткерип бериўши усыллардан нәтижелі пайдаланыў Өзбекстан публицистикасының күн тәртибиниң биринши пунктлерине көтерілип бармақта.

Аксиологиялық усыллар тәрбия ұазыйпасын жақсы атқара алады. Өзбекстан Қахарманы, тарийхшы алым Ғ.Хожаниязовтың «Мәдени мийрасларымызға дыққат-итибар зәрүр яки естеликлердиң экологиялық машқалалары» [13] деп аталған макаласы буның мысалы. Автор «Вести Карақалпақстана» газетасындағы «Әўладлар излениўиндеги ой-пикир хәм күш-қуўат» [14] атамасындағы проблемалы есап илимийлик принципинде жазылған. Бул есап «Өзбек халық аўызеки дөретиўшилиги естеликлериниң» дәслепки

томларының Өзбекстан Миллий мәдениет орайында өткерилген презентацияға бағышланған. «Болып өтип атырған ўақыяны белгилі әдебиетши, профессор Наим Каримов жоқары баҳалады. Өзбекстан халқы мәдени мийрасларға оғада бай, бул жерде жасайтуғын миллетлердиң мәдениеті әйемги заманларға барып такалады. Бүгинги көрип турғанымыз – руўхый байлығымыздың бир көриниси ғана. Олардың базыбиреўлери жоғалып кетпеўи керек, буның ушын биз жуўап беремиз. Себеби, фольклорда халқымыздың көп әсирлик характери, турмыс қәлпи, үрп-әдеті хәм салт-дәстүрлери сәўлеленген, глобалласыў жағдайларында оның әҳмийети оғада күшейди, себеби жоқары мәнәиятымызды, руўхыйлығымызды сақлап қалыў айрықша әҳмийетли болмақта».

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының доценти Қ.Сейтмуратов Қарақалпақстан халық шайыры У.Хожаназаровтың дөретиўшилигине бағышланған публицистикалық рецензиясында [15] аксиологиялық функцияны әмелге асырады. «Шайыр соның менен бир қатарда әдеп-икрамлылық тәрбиясы бағдарында да бир қанша қосық қатарларын дөреткен. Себеби, әдеп-икрамлылық адамның безеги, инсаныйлық келбети хәм өмир мазмуны. Ол өзиниң «Әрман» қосығында: «Көкиреги кең бул адамлардың // Кеўилине жетким келеди», ямаса «Хадаллық» қосығында болса: «Хешкимге де сүйемер арқа, // Хадаллығың женеңи бәрха» деп адамларды хадал, кеңпейил болыўға, өмирде биреўлерге арқа сүйемей жасаўға шақырады».

Шөлкемлестириўшилиқ-мобилизациялаў функциясын орындайтуғын усыллар да күтә көп. Бул ең дәслеп, аудиторияның ой-пикирин талқыланып атырған мәселе тирапына жәмлеў, оларды түсиндириў. Екиншиден, проблема хақында жәмийетлик пикирди қәлиплестириў. Үшиншиден, пайда болған кемшиликлерди сапластырыўға хәм шара көриўге басшылықты шақырыў хәм т.б.

Аудитория ўәкиллерине сөз берилгенде методтың интерактив формасы жүзеге шығады. Бул рет рефлексия, яғный жәмийетшилиқ турмысын сәўлелендириў газета оқыўшысы тәрәпинен әмелге асырылады. Бундай усыл «Тынышлық сақшысы» газетасының «Сөз-газетамыз оқыўшыларына» рубрикасында хәрдайым көзге тасланады. Газета Нөкис юридика колледжи директоры А.Жәнибекованың «Хуқықый тәлим-дәўир талабы» макаласын [16] жәриялады. Газета бетине жайластырылған мақала авторының сүўрети материалдың интерактивлик эффектін жене де күшейткен.

Жәмийетлик хабаршы К.Смамутов тилге арналған илимий-көпшилиқ макаласын санларды улыўмаластырыў усылы менен баслаған: «Сөз зергери Әжинияз қосықларында көплеген арабша хәм парсыша сөзлер ушырасады. Мәселен, «Йоқ менің» қосығында жигирма еки, «Йол болсын» қосығында отыз жети, «Гөзаллар» қосығында жигирма бир, «Бир жанан» қосығында алпыс алты, «Сәўдигим» қосығында елиў сегіз, «Бир пәрий» қосығында қырық тоғыз, «Ай-әлип» қосығында жүзден аслам араб-парсы сөзлери бар. Улыўма шайыр қосықларында араб-парсы сөзлериниң саны мыңнан асып кетеди» [17].

Қарақалпақстан публицистикасы практикасын үйренип биз жекке методлар хақында төмендеги шешимлерге келдик. Олардың жуўмақлаўшы классификациясы төмендегисе болыўы мүмкин:

1. Публицистикалық шығарма ушын тема таңлаў методлары. Публицистикалық шығарманың темасы редакция, дөретиўшиниң өзи тапқан қандай да бир жазба, аўызеки текст, медиадағы шығып сөйлеўлер, қандай да бир таныс адам, сәўбетлес, басшылар тәрәпинен берилиўи мүмкин;
2. Тема бойынша материал жыйнаў ушын фактлар таңлаў методлары. Фактлар ўақыя хәм хәдийселерди бақлап жазба, ямаса аўызеки дереклерге мұражат етип, қандай да бир сәўбет яки ушырасыў, бақлаў процесинде жыйналыўы мүмкин;
3. Фактларды материалда орны-орнына қойыў методлары. Хәр бир факт өз орнына ийе болыўы шәрт: материалдың басланыўында, ортасында, ақырында х.т.б.

Әдебиетлар

1. «Халқ сүзи». 2016, 12 январь.
2. «Сәният». 2009, №1-2, 16-17-б.
3. «Еркин Қарақалпақстан». 2014, 19-август.
4. «Хуррият». 2016, №2.
5. «Еркин Қарақалпақстан». 2014, 19-июнь.
6. «Устаз жолы». 2015, 1-октябрь.
7. «Қарақалпақстан жасалары». 2015, 17-январь.
8. «Хуррият». 2016, №3.

9. «Қәспилик билимлендириў». 2015, Декабрь, №12.
10. «Вести Карақалпақстана». 2015, 28 июля.
11. «Түркистон». 2016, 6-март.
12. «Сәният». 2014, №1-2.
13. «Еркин Қарақалпақстан». 2010, 25-июль.
14. «Вести Карақалпақстана». 2015, 31 октября.
15. «Сәният». 2011, №1-2, 19-20-б.
16. «Тынышлық сақшысы». 2014, 10-март.

17. «Еркин Қарақалпақстан». 2007, 7- июль.

РЕЗЮМЕ

Мақолада публицистик методларнинг тизими келтирилган ва тавсифланган. Муаллиф кўрсатганидек, методларни уч даражага бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир: ялпи (всеобщий), умумий (общий) ва хусусий (частный). Публицистиканинг ялпи методи диалектика деб топилган бўлса, умумий методи оммавий тезкор долзарб экспрессив рефлексиядир. Хусусий методларнинг сони чексиз, уларнинг аниқ бир таснифи тадқиқотчининг ёндашувига боғлиқ: мавзу танлаш усуллари, фактларни йиғиш ва уларни ишлаш усуллари, матнларни хиссиётлар билан бойитиш усуллари ва ҳоказо.

РЕЗЮМЕ

В статье приводится характеристика системы методов публицистики. Отмечается, что наиболее предпочтительным является выделение трёхуровневой классификации методов: всеобщего, общего и частного. Всеобщим методом публицистики названа диалектика, общим – массовая оперативная актуальная экспрессивная рефлексия. Частных методов неисчерпаемое множество, их конкретная систематизация зависит от подхода автора: методы выбора темы, подбора и разработки фактов, эмоционального насыщения текстов и другие.

SUMMARY

The article is devoted to the description of publicistic methods. The most popular classification is a three-level classification of methods, according to which there are overall, general and private methods. The overall method is dialectics, the general method is the mass operative actual expressive reflection. There are many private methods, their systematization depends on the author's approach: methods of topic choice, selection and working out facts, emotional colouring of texts and others

«ЕР ШОРА» ДЭСТАНЫНДА ТРОПЛАРДЫҢ ОБРАЗ ЖАСАҰДАҒЫ ӘХМИЙЕТИ

Ж.М.Низаматдинов – филология илимлериниң кандидаты
Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: троплар, гипербола, эпитет, метафора, метонимия.

Ключевые слова: тропы, гипербола, эпитет, метафора, метонимия.

Key words: tropes, hyperbole, epithet, metaphor, metonymy.

«Ер Шора» дәстанының тилинде улыўма қахарманлық дәстанларға тән болған теңеўлер, гиперболалар, эпитетлер т.б. сүүретлеў қураллары шебер пайдаланылған. Фольклорист Қ.Максетов дәстанлардың сүүретлеў қураллары ҳақында айта келип былай деп жазады: «Олар жыраўлар тәрәпинен образға, характерге бийпәрўа пайдаланыла бермейди, ол көркем сүүретлеўдиң бахалы қуралы бола отырып оларды ашып береді»[1:194]. Ҳақыйкатында да, жыраў дәстандағы образларды сүүретлегенде олардың түр-түсине, сымбатына, минез-құлқына, ислеген исине ылайық көркем сүүретлеў қуралларын пайдаланып, образларды және де терең, мазмунлы етип ашып береді.

Дәстанда сүүретлеў қуралларынан теңеўлер жиий ушырасып отырады. Жыраў теңеўлерди қолланыў аркалы қахарманның батырлық ис-хәрекетин тәсирли хәм мазмунлы етип жырлайды. Мысалы, Ер Шораның батырлығы:

Бир-бирине келеди,

Бүрkitтей шәңгел салады, [2:82].

- деп тәрийпленип отырылса, душпанларды қорқақ етип көрсетиў мақсетинде оларды қоянға теңейди:

Ер Шораны көрген соң,

Қусты көрген қояндай,

Қаша берди тум-туска [2:131].

Жыраў Ер Шораның батырлығын тәрийплеў ушын оны «Қойды көрген қасқырдай», «Жолбарыс малды атқандай», «Арыслан киби ақырып», «Шапандай көрмей душпанды», «Қамшыдай қылып таўлады» т.б. деп сүүретлеп отырады. Дәстанда батырдың тойда палўанлар менен гүресийи сулыў көринислердиң бири. Бунда Ер Шора ер-жүрек, батырлығы, оның күшли палўанлығы кеңнен жырланады. Жыраў гүрести сүүретлеўде батырларды мынадай теңеўлер менен образлы сыпатта көрсетеди:

Бүрkitтей шәңгел салады,

Қораздайын жулысты,

Қошқардайын дүгисти,

Айғырдайын шайнасты,

Нар түйедей ғайзасты [2:82-83].

Жыраў Ер Шораның батырлығын, палўанлығын усылайынша көркемлеў менен оған қарсы келген душпанлардың да үлкен күшке ийе екенлиги, дәу тулғалы, ири денели палўан екенлигин көркем түрде былай сүүретлейди: «Үйдей екен геллеси, минәрдай екен мойыны, жабадай екен қоллары, маладай екен аяғы» т.б. Бул теңеўлер бир тәрәпинен гиперболалық сыпатта асыра сүүретленип тур. Соның менен бирге, батырға қарсы келген душпанды «Көклер киби гүлтиреп, қабан киби гүркиреп, жарылған муздай гүңиренип, ... алатуғын шердей шабынып» деп оның айбатын көклердиң гүлтирегенине, қабанның гүркирегенине теңейди. Және еки батырдың алысыўында Көзмәмбеттиң күшлилиги «Қаңбақтай көрмей баланы, келсаптай етип жерлерге, тиккесине урады», «Шөптей көрмей баланы, геллесин жерге урады», деп сүүретленип отырылса, батырдың күшлилигин оннан да басым етип көрсетип «Шытырлап сес берип тур, искенжедей қысқанда» делинеди. Дәстанда теңеўлер қахарманлардың батырлығын көрсетиўде кеңнен қолланылыў менен булар қахарманлардың образындағы басқа да сыпатларды айқын мазмунлы етип ашып беріўде пайдаланылған. Дәстанда

Гүмисайдың ағасы Ер Шора менен табысыўы былайынша сүүретленеди:

Адасқан қойы-қозына,

Қосылғандай маңырасып,

Бөлінген ылақ-ешкиге,

Ушырасқандай жамырасып,

Ингенинен айырылып,

Байлаўда турып шешилген,

Ботадайын бозласып,

Бийеси келген қулындай,

Бир-бирине азнасып,

Бузаўы кеткен сыйырдай,

Емиренишип, мөңиресип. [2:116-117]

Бунда туўысқанлардың сағыныш сезимлери жүдә өткір мазмунлы етип тәрийпленип. Дәстанда батырдың ойшубар аты, оның жүйриклиги «толкысып аққан дәрйядай» ямаса «дәрйя киби тасады», «сарыжайдың оғындай» деп сүүретленсе, оның (ойшубар аттың) қыйналыўы «нардай белін бүгеди», «түйедей болып шегеди» қусаған теңеўлер менен жүдә тәсирли хәм мазмунлы болып баянланады. Улыўма дәстанда теңеўлер қахарманлардың батырлығын образлы хәм мазмунлы етип күшейтип беріўде, жыраў тәрәпинен шебер қолланылған. Жоқарыда көрсетип өткен теңеўлер басқа да қахарманлық дәстанларда батырлардың ис-хәрекетин олардың күшли, ер-жүрек батырлығын көрсетиўде кеңнен қолланылады. Тийкарынан алғанда, булар жыраўлардың сүүретлеўиндегі дәстүрли көркемлеў усуллары болып есапланады. Дәстанда теңеўлер менен қатар қахарманлардың ис-хәрекетин көркем етип сүүретлеўде әжайып гиперболалық тәрийплеўлерди көриўге болады. Дәстанда батырдың көплеген ләшкерлерге қарсы жалғыз өзи гүресип, оларды жеңиўи, сансыз ләшкерлер Шораның алдында бас ийип қуралларын таслап бағыныўы, батырдың ири денели палўанларды жеңиўи қусаған көринислердиң барлығы гиперболизмлик усулда бериледи. Және Ер Шораның душпан менен гүресийинде ол қарсыласын қол ушына көтерип «шыңғытып жиберийи», «көтерип алып таўлап жерге урыўы» т.б. лардың усындай болып сүүретлениўи гиперболизмлик кәсийетке ийе. Бундай гиперболалық сыпатта сүүретлеў аркалы жыраў хәр қандай көриниске айрықша түс берип қахарманлардың ис-хәрекетлерин жанландырып көрсетеди. Гипербола дәстанда қахарманлардың батырлығын, күшлилигин асыра сүүретлеў менен олардың сыртқы келбетин, сын-сымбатын көркем тәрийплеўде ислетилген. Бұған мысал ретинде Көзмәмбеттиң, Ер Шораның, Ойшубар аттың портретлериниң асыра сүүретлениўин айтып өтиўге болады. Дәстанда Ойшубар аттың портрети Көзмәмбеттиң таңланып айтқан сөзинде мынадай болып бериледи.

Шоқлығына қарасам,

Бес жасар бала өткендей,

Саўрысына қарасам,

Дигирманлар үйирилип,

Төрт адам қатар жатқандай,

Төрт аяқтың арасы,

Еки адам өткендей.

Қолтығында бар шығар,

Қумаиының қанаты. [2:61].

Бул жерде Ойшубар аттың сыртқы келбетиниң салыстырылып теңеўлер аркалы берилгени менен бул тийкарынан гиперболалық сыпатта асыра сүүретленип тур. Буннан аттың сын-